

Kunst en in cultuur

door Barend van Heusden

(gepubliceerd in Kunstgebouw Magazine #2 / november 2011)

In zijn cultuurbeleid schrijft staatssecretaris Halbe Zijlstra dat hij een stevig fundament voor cultuureducatie wil bieden, bijvoorbeeld door het borgen van doorlopende leerlijnen. Volgens de Raad van Cultuur werken maar weinig scholen met zo'n meerjarig onderwijsprogramma. Maar dat komt omdat er nog geen goed onderbouwd en volwaardig curriculum voor cultuureducatie is. Onder leiding van onderzoeker Barend van Heusden zijn de Rijksuniversiteit Groningen en SLO in januari 2009 een onderzoek gestart: 'Cultuur in de Spiegel. Naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs'. Van Heusden licht in dit artikel de achtergrond van zijn onderzoek toe.

Ons onderzoek, dat nog doorloopt tot januari 2013, heeft als doel een theoretisch kader te ontwikkelen voor een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs en dit kader te vertalen naar een raamleerplan voor docenten in primair en voortgezet onderwijs. We zijn inmiddels twee en een half jaar onderweg. Het kader staat stevig in de steigers en het raamleerplan wordt op 12 scholen voor PO en VO in Rotterdam en Groningen gebruikt. De resultaten van het onderzoek op de scholen zullen in de loop van 2012 worden geanalyseerd.

Wat men verder ook van cultuureducatie vindt, er lijkt weinig onenigheid over te bestaan dat *kunst* een belangrijk onderwerp van cultuureducatie is of zou moeten zijn. Kunst is een normale en veel voorkomende vorm van cultuur - we vinden kunst in alle culturen, in alle tijden en overal op de wereld, in alle lagen van de bevolking en in de meest uiteenlopende vormen - van eenvoudige dans en zang tot complexe performances en heel abstracte sculpturen. Over kunst, de kunsten, en de relatie tussen kunstonderwijs en cultuuronderwijs gaat dit artikel.

Kunst is niet 'mooi'

Voordat ik hier dieper op in ga, wil ik eerst proberen een hardnekkig misverstand uit de wereld helpen - vaak wordt namelijk verondersteld dat kunst 'mooi' is, of dat zou moeten zijn. Dit is een misverstand omdat 'mooi' een eigenschap kan zijn van heel veel dingen - eigenlijk van alles wat waarneembaar is: een lichaam kan mooi zijn, of een stem, een schip of een auto, een verhaal of een theorie. Mensen houden van mooie dingen - we luisteren en kijken liever naar iets moois dan naar iets lelijks. Met kunst heeft dat echter niet zoveel te maken. Dat wil zeggen: ook van kunst - van dans en beeldhouwkunst, keramiek en muziek, schilderijen en literatuur, toneel, film en fotografie willen we graag dat het mooi is. Maar dat iets mooi is wil niet zeggen dat het kunst is en omgekeerd is er nogal wat kunst die helemaal niet mooi is.

“Vaak wordt verondersteld dat kunst ‘mooi’ is, of dat zou moeten zijn. Dit is een misverstand.”

Kunstonderwijs is dus geen onderwijs in 'mooi of lelijk'. Wat niet wil zeggen dat 'mooi of lelijk' in het onderwijs niet belangrijk is. Dat is het wel: het is prettig om in een mooie school in een mooie omgeving les te krijgen, met mooie materialen te werken, mooie kleren te dragen, mooi te bewegen en te spreken, e.d. Aandacht voor schoonheid, en voor de inspanning en zorg die het met zich meebrengt om dingen mooi te maken en te houden, lijkt me een wezenlijk doel van het onderwijs - maar dan van al het onderwijs en niet alleen van kunstonderwijs - hoewel het ook daar, zoals ik net al betoogde, een belangrijke rol speelt. 'Gewoon genieten' van iets moois - dat kan op allerlei manieren - en is zeker niet voorbehouden aan kunst.

Spiegel van de samenleving

Kunst komt altijd en overal voor omdat het een belangrijke (volgens sommigen een wezenlijke) functie vervult voor mensen. Mensen maken kunst om hun leven vorm en betekenis te geven. De 12

procent - vooral oudere - mensen die volgens een recente enquête in de NRC kunst beschouwen als een spiegel van de samenleving hebben bijna 100 procent gelijk. Kunst is een spiegel van het leven - van het samen leven maar ook van het alleen leven en van het leven in het algemeen.

“Kunst is een spiegel van het leven - van het samen leven maar ook van het alleen leven en van het leven in het algemeen.”

Zingen of muziek maken, verhalen vertellen of gedichten lezen, fotograferen of naar de film gaan - het gaat altijd over aspecten van het leven - en dat kan echt van alles zijn - er is eigenlijk geen aspect van het leven dat niet in de kunst verbeeld is. Van geboorte en dood, liefde, avontuur, politiek, belangrijke gebeurtenissen maar ook alledaagse ervaringen - alles. Niets is de kunst vreemd, omdat niets het leven vreemd is.

Nu is ‘vorm en betekenis geven aan het leven’ wel erg algemeen - dat alleen maakt kunst nog niet tot kunst. Wat kunst anders maakt dan andere vormen van cultureel bewustzijn zoals het nieuws, de geschiedenis, politiek of filosofie, is dat kunst het leven nabootst, het weergeeft als een echte, levende gebeurtenis. Kunst spiegelt de ervaring - het geeft die ervaring een waarneembare vorm. Dankzij die vorm kunnen we de ervaring samen of alleen voelen, ernaar luisteren of kijken, er met elkaar over praten en er over nadenken. Dat is de kern van de verbeelding. Kunst brengt het leven in beeld - in beweging in dans, in klank in muziek, in voorwerpen in beeldhouwkunst, in taal in literatuur, en in visuele beelden.

Verschil tussen kunst en amusement

Een tweede misverstand: ook amusement verbeeldt. Wat is het verschil? En is er wel een verschil? Dit is een vraag die vooral leerlingen die horen dat ze voor het vak CKV alleen naar kunst mogen graag stellen. Gaat de leraar voor hen bepalen wat kunst is en wat niet? Is er soms een objectieve maatstaf? Het antwoord is: ja en nee. Wat amusement van kunst onderscheidt is niet dat het één ‘goed’ en ander ‘slecht’ is. Het verschil tussen kunst en amusement is geen kwestie van kwaliteit, maar van functie. Amusement heeft een andere functie dan kunst. Kunst is, zoals ik hierboven stelde, een verbeelding van het leven. Dat moeten we nu verder preciseren: kunst is de verbeelding van een heel specifiek aspect van het leven - het is de verbeelding van *bewustzijn* - van de manier waarop we het leven ervaren, naar het leven kijken, erin staan. Het gaat in kunst niet in eerste instantie om de gebeurtenissen, maar om de betekenis die de gebeurtenissen voor mensen hebben. Daarom hoeft kunst ook helemaal niet waar te zijn. De ervaring, de betekenis, het bewustzijn - dat is wat in kunst verbeeld wordt. Dat kan zowel voor een gedicht van Annie M.G. Schmidt gelden als voor een schilderij van Mark Rothko. Amusement heeft een andere functie: het wil vooral een verbeelding zijn van het handelen, van wat er *gebeurt*: van avontuurlijke beklimmingen, wilde achtervolgingen, spannende gevechten en romantische liefdes. Daarom gaat amusement, anders dan kunst, niet over het leven - hoogstens over een gedroomd leven. Natuurlijk is de grens tussen kunst en amusement niet altijd scherp te trekken, maar hij is er wel. En zoals ik hierboven al opmerkte: met kwaliteit heeft het niets te maken - er is geweldig amusement en er is geweldige kunst, zoals er waardeloos amusement is en waardeloze kunst. Maar: wie zich beperkt tot amusement verloochent het bewustzijn... Laat de leerlingen hun leraar CKV maar duidelijk maken hoe de film of het concert waar ze naar toe gaan een verbeelding is van het (hun?) leven.

Vorm van zelfbewustzijn

Terug naar die kunst. We gebruiken kunst om onze ervaring te verbeelden - en er zo greep op te krijgen. Dat laatste is belangrijk, omdat het de alomtegenwoordigheid van kunst verklaart: kunst is geen grapje, of een vrijblijvend tussendoortje. Het helpt ons inzicht te krijgen in onszelf, in anderen en in mensen in het algemeen. Kunst draagt bij aan ons bewustzijn, en daarmee aan ons zelfbeeld en onze identiteit. Als we handelen doen we dat op grond van een zelfbeeld, en van het beeld dat we van anderen hebben. Vandaar het immense belang voor mensen - altijd en overal - van kunst: kunst is de spiegel die we gebruiken om inzicht te krijgen in wie we zijn, en wie anderen zijn - niet op een abstracte, conceptuele of theoretische manier, maar via de verbeelding van de ervaring. Kunst is één van de vormen van zelfbewustzijn - zowel persoonlijk als gemeenschappelijk - waar we over beschikken. En het is de vorm van zelfbewustzijn die ons - omdat het een ervaring is - vaak het meest direct raakt.

“Kunst draagt bij aan ons bewustzijn, en daarmee aan ons zelfbeeld en onze identiteit.”

Wie aan de macht is wil doorgaans de kunst controleren - omdat kunst het bewustzijn scherpt. Wie bang is voor kunst is bang voor het leven.

Andere vormen van cultureel (zelf)bewustzijn, die minder nadrukkelijk gebruik maken van de verbeelding zijn bijvoorbeeld de journalistiek, de geschiedschrijving, de filosofie, de religie en de politieke ideologie. Vandaar ook dat kunst verankerd zou horen te zijn in het cultuuronderwijs in brede zin - een cultuuronderwijs dat alle vormen van cultureel bewustzijn omvat en in samenhang onderwijst. Want kunst en journalistiek, geschiedenis en filosofie zijn verschillende kanten van eenzelfde individueel en collectief bewustzijn. De weergave van concrete ervaringen deelt de kunst met de geschiedschrijving en het nieuws. Het verschil tussen geschiedenis en nieuws enerzijds en kunst anderzijds is dat de eerste twee geen en de twee juist wel gebruik maakt van de verbeelding. Op het grensvlak bevinden zich bijvoorbeeld de historische roman en de filmische documentaire.

Leren dat je een ander soms niet begrijpt

Over wat kunst is worden we het zelden eens. Wat dat betreft was het een stuk makkelijker in de tijd dat een relatief kleine elite in de cultuur de dienst uitmaakte. Maar we leven vandaag de dag vaak verschillende levens, we hebben heel verschillende ervaringen - wat de reden is waarom we ook lang niet allemaal dezelfde kunst waarderen. En als dat wel het geval is - als we dus wel dezelfde kunst waarderen - dan kan dat zijn omdat we een vergelijkbare ervaring delen - omdat we een zelfde geschiedenis hebben, of in vergelijkbare omstandigheden leven, of persoonlijkheden hebben die op elkaar lijken. Maar even vaak zullen we het met elkaar oneens zijn - en onenigheid over kunst ligt altijd heel gevoelig, juist omdat het gaat om de verbeelding van onszelf, van onze identiteit, van ons bewustzijn. Het besef dat mensen een heel verschillende cultureel bewustzijn kunnen hebben, een andere kijk op het leven, is voor een democratie van levensbelang. Ook dat is een belangrijk argument voor kunstonderwijs en voor cultuuronderwijs. Niet alleen gaat het erom dat leerlingen leren dat leven en bewustzijn verbeeld kunnen worden, en dat die verbeelding je helpt greep te krijgen op het leven, het is even belangrijk dat ze leren dat je een ander soms niet begrijpt, niet kunt begrijpen en ook niet altijd hoeft te begrijpen - maar dat niets afdoet aan het recht op een eigen verbeelding. Leren te begrijpen dat je een ander niet begrijpt, en dat dit geen reden is tot paniek, is een vermogen dat in het kunst- en in het cultuuronderwijs thuishoort en dat wezenlijk lijkt te zijn voor een open samenleving.

We hebben tot nu toe twee belangrijke aspecten van kunst onderscheiden: kunst als een vorm van *zelfbewustzijn*, dat gebruik maakt van de *verbeelding*. Er ontbreekt nog een element, en dat is het middel waarmee de verbeelding wordt gerealiseerd - de drager of het *medium* waarin de verbeelding van het bewustzijn een vorm krijgt. Dat medium kan het lichaam zijn (zoals in dans en muziek, en in

“Het besef dat mensen een heel verschillende cultureel bewustzijn kunnen hebben, een andere kijk op het leven, is voor een democratie van levensbelang.”

andere vormen van ‘performance’ kunst), het kunnen voorwerpen zijn (zoals beeldhouwwerken, of installaties), het kan taal zijn (in zang, poëzie, drama, verhalen) en het kan het platte vlak zijn (in teken- en schilderkunst, film en fotografie, digitale kunstvormen) - en het kunnen allerlei combinaties van deze vier typen media zijn. Kunst maakt altijd gebruik van één of meer media - zonder medium geen verbeelding...

Onderwijs in drie vaardigheden

Wat betekent dit alles nu voor het kunst- en voor het cultuuronderwijs? Het kunstonderwijs leert kinderen drie dingen: 1. Cultureel (zelf)bewustzijn; 2. De kracht van verbeelding; 3. Mediabeheersing. De nadruk kan nu eens meer op het een, dan weer meer op het ander liggen, maar goed kunstonderwijs combineert de *functie* (zelfbewustzijn, reflectie op bewustzijn en ervaring), met de *manier waarop* (verbeelding) en met het *middel* waarmee (het medium). Het een kan niet zonder het ander.

Kunstonderwijs is dus geen onderwijs in één specifieke vaardigheid ('kunst'), maar in minstens drie vaardigheden: de vaardigheid om bewust te zijn; de vaardigheid om te verbeelden en de het gebruik van een of meer media. Dat heeft gevolgen voor de effecten die we van het kunstonderwijs kunnen en mogen verwachten.

“Kunst ontleent zijn eigenheid dus aan een combinatie van drie vaardigheden: zelfbewustzijn, verbeelding en mediavaardigheid.”

Zelfbeeld kiezen

Zelfbewustzijn als zodanig is geen kwaliteit - het is niet iets dat goed of slecht is - het is een gegeven. Het is een politieke keuze hoe men dit zelfbewustzijn wil onderwijzen. Ik zie grofweg twee mogelijkheden: je geeft leerlingen vis, of je leert ze vissen. Met andere woorden: je onderwijst ze een bepaald zelfbeeld, of je leert ze hoe ze zelf een zelfbeeld kunnen ontwikkelen. De geschiedenis is vergeven van culturen waarin kinderen via het onderwijs een zelfbeeld opgelegd kregen. In een democratische en veranderlijke samenleving als de onze past dat minder. Om in een open en democratische samenleving te kunnen functioneren is het noodzakelijk dat je in staat bent een zelfbeeld te kiezen, het eventueel zelf te vormen. Kunstonderwijs is altijd en overal een middel geweest om kinderen te vormen. Dat is geen wonder - kunst is nu een van de fundamentele vormen waarin een samenleving, en de mensen die er deel van uitmaken, hun eigen bestaan en identiteit vorm en betekenis geven. In een democratische samenleving verwachten we dat kunstonderwijs kinderen helpt hun eigen identiteit als lid van een gemeenschap te vinden en te maken - de nadruk zal dus minder op de juiste of goede kunst liggen (op een canon!), maar op de vrijheid en de verantwoordelijkheid die de verbeelding van de ervaring in de kunst met zich meebrengt.

Vermogen om je in te leven

We kunnen ook van kunstonderwijs verwachten dat het kinderen leert *verbeelden* - dat wil zeggen, dat het hun gevoel voor wat mogelijk is (de Oostenrijkse schrijver Robert Musil sprak in dit verband van de 'mogelijkheidszin') ontwikkelt en vergroot. Het vermogen om je in te leven in een ander is hier bijvoorbeeld een aspect van, net als het vermogen dingen van een andere kant te bekijken of bestaande elementen anders te combineren. Wie in staat is te verbeelden is minder beducht voor wat anders en onverwacht is, en zal ook minder snel vast komen te zitten in bestaande patronen. Dit onderwijs in verbeelding deelt het kunstonderwijs met andere vakken waarin creativiteit en inlevingsvermogen een grote rol spelen, zoals techniek- en zorgonderwijs. Het ligt daarom voor de hand dat deze leergebieden en kunstonderwijs elkaar op dit punt kunnen versterken.

Daar moet bij worden opgemerkt dat hoewel de verbeelding in kunst de dominante vaardigheid is, de verbeelding nooit geïsoleerd voorkomt. Wie wil kunnen verbeelden moet zorgvuldig en met oog voor detail kunnen waarnemen (denk bijvoorbeeld aan voelen en luisteren in dans en muziek, of aan het observeren van stemmingen en gedrag in de literatuur). De verbeelding gaat bovendien vaak vergezeld van taal: we interpreteren kunstwerken, we geven of krijgen er uitleg bij, bijvoorbeeld over de historische context waarin iets ontstaan is, of over de intenties van de makers. We schrijven lezen recensies en kritieken, we volgen debatten en voeren discussies over kunst en kunstwerken. De verbeelding is dus ingesponnen in een web van taal. En tenslotte kan kunst ook nauwelijks los worden gezien van wetenschappelijk, theoretisch en empirisch onderzoek. De materialen die kunstenaars gebruiken, zoals de verf van schilders, hun instrumenten zoals muziekinstrumenten of camera's, maar ook werkmethodes zoals het perspectief in de schilderkunst, de notatie in muziek of de lichttechniek in het theater vereisen vaak een gedegen wetenschappelijke kennis en zijn het resultaat van grondig wetenschappelijk onderzoek. Dus hoewel kunstonderwijs de verbeelding in het

centrum plaatst kan die verbeelding niet los worden gemaakt van andere fundamentele cognitieve vaardigheden als waarnemen, interpreteren (conceptualiseren) en analyseren.

Medium beheersen

De derde vaardigheid die in het kunstonderwijs geleerd wordt, tenslotte, is het hanteren van één of meer media. Wie een ervaring wil kunnen uitdrukken in een medium dient dat medium te beheersen. We gaven hierboven al aan dat we vier typen media kunnen onderscheiden: het lichaam, voorwerpen, taal en het platte vlak. Kunstonderwijs leert kinderen deze vier typen media kennen en - tot op zekere hoogte - receptief (meemaken) en productief (maken) te gebruiken. In het reguliere onderwijs zijn kennismaking en receptieve beheersing het belangrijkste, omdat de productieve beheersing eerder het terrein is van het kunstonderwijs buiten de school (de brede school, buitenschools kunstonderwijs). En net als bij het bewustzijn en de verbeelding geldt ook hier dat de beheersing van de media zeker niet het exclusieve domein van het kunstonderwijs is. Op het gebied van de beheersing van het lichaam versterken kunstonderwijs en gymnastiek (sport en spel) elkaar, het vermogen om voorwerpen te maken en te gebruiken deelt het kunstonderwijs met het techniekonderwijs, terwijl de taalvaardigheid - in zang en muziek, drama en literatuur bijvoorbeeld - ook het domein is van het taalonderwijs. De beheersing van het platte vlak (tekenen en schilderen, maar bijvoorbeeld ook muzieknotatie of computerprogramma's waarmee animaties gemaakt worden), tenslotte, heeft het kunstonderwijs gemeen met zowel techniek als met bètavakken als wiskunde (meetkunde), biologie (tekenen) en natuurkunde (modellen en schemata). Het valt te verwachten dat al deze vakken elkaar op dit punt zullen versterken en gezamenlijk bijdragen aan de mediavaardigheden van leerlingen.

Kunst ontleent zijn eigenheid dus aan een combinatie van drie vaardigheden: zelfbewustzijn, verbeelding en mediavaardigheid, die ieder op zich ook in andere combinaties kunnen voorkomen. Het kunstonderwijs kan niet anders dan zich richten op deze specifieke combinatie - daarvoor is het kunstonderwijs.

Regionale bijeenkomsten Cultuur in de Spiegel

Er wordt veel gesproken over het onderzoeksproject *Cultuur in de Spiegel*. Er zijn positieve geluiden over de kracht van het theoretisch kader maar er worden ook kritische vragen gesteld. Twee jaar na de start van het project is het tijd om daarover met het veld te discussiëren.

Cultuur in de Spiegel heeft contact gezocht met Cultuurnetwerk Nederland en de Raad van twaalf (waar Kunstgebouw onderdeel van uitmaakt). In samenwerking met hen organiseren ze landelijke en regionale conferenties.

De regionale conferentie voor Noord- en Zuid-Holland vindt plaats op 7 maart 2012. Kijk voor meer informatie op www.cultuurindespiegel.nl